

estates' [*godssamfund*] to a 'state of Estates' [*stænderstat*]. Han tilføjer, at indførelsen af arveriget ikke var i modstrid med dette mål, hvilket Sverige var et nærliggende eksempel på.

Det skal tilgives Lockhart, at heller ikke han kan give en plausibel forklaring på, hvorfor udvalget af stænder kapitulerede og overlod det til Frederik 3. selv at skrive en ny forfatning.

Med Lockharts bog har den internationale historieskrivning om Danmark fået en værdifuld fornyelse, som også danske læsere kan have stor glæde af. Der er tale om en koncentreret men velskrevet fremstilling med fyldige henvisninger til trykte kilder og litteratur. Desuden er der udarbejdet et godt og ajourført bibliografisk essay i slutningen af bogen.

Til gengæld er der ikke fråset med det grafiske udstyr. Der er kun gengivet et par dårlige og meget forenklede kort over Danmark og Norge, og midt i bogen er helt umotiveret anbragt seks sort-hvide fotografier af malerier af kongerne.

Paul Douglas Lockhart er en flittig og meget kyndig historiker. Han burde skrive en samlet fremstilling af Nordens historie fra 1520 til 1720. Den har vi savnet længe, og han kan gøre det.

Karl-Erik Frandsen

KATRINA HONEYMAN: *Child Workers in England, 1780-1820. Parish Apprentices and the Making of the Early Industrial Labour Force*. Aldershot 2007, Ashgate. 354 sider. 65 GBP.

INGRID SÖDERLIN & KRISTINA ENGWALL (red.): *Barndom och arbete*. Umeå 2008, Boréa. 250 sider. 188 SEK.

Egentlig kunne man synes, at børnearbejdet var et overstået kapitel af barndommens historie i den vestlige verden. Både i Danmark og i udlandet har det formentlig været den side af barndommens historie, der har tiltrukket sig mest opmærksomhed. Siden Friedrich Engels' bog om arbejderklassen i England fra 1845 har det været et fast indslag i fortællingen om industrialiseringen: Hvordan maskiner afløste mænd og skabte et nyt arbejdsmarked for kvinder og børn; hvordan landbrugets overgang til husdyrhold førte til en intensiveret brug af børns arbejdskraft; og hvordan det moderne forretnings- og byliv var helt afhængigt af børn, der bragte varer ud, solgte aviser, gjorde rent

eller passede børn. Fortællingen har i høj grad været fortalt med børn i rollen som ofre for voksenverdenens uforstand og forældrenes fattigdom. Der har været større interesse for brud end kontinuitet og følgelig en optagethed af børnearbejdets opståen og forsvinden, snarere end dets forandring over tid. Var det lovgivningen, skolen, et ændret barnesyn eller den almene velstandsstigning i de første årtier af det 20. århundrede, som resulterede i, at børnearbejdet i den vestlige verden udviklede sig fra at være fuldtid til deltid – og til sidst fritid?

Det strides de lærde ikke længere om. Det synes at være en etableret 'sandhed', at forklaringen er kompleks, og at der var stor forskel på udviklingen på landet og i byen. Hvor skolen vandt kampen om børnenes tid i byen i årtierne før 1. Verdenskrig, skal vi i en dansk sammenhæng helt op til tiden efter 2. Verdenskrig, før det samme gjorde sig gældende på landet. Det er ikke enestående for Danmark, i Sverige forholdt det sig ifølge forfatterne til bogen *Barndom och arbete* på samme måde. Det er heller ikke enestående for Danmark, at lovgivningen vedrørende børn og unges arbejde er fuld af huller. Dispensationsmulighederne fra de mange internationale konventioner er utallige, således at både aviser og reklamer kan blive delt ud, jordbærrene luget og teatre og film benytte sig af børneskueskuespillere. Sådan er det også i Sverige, og man må derfor konkludere, at både i fortiden og i nutiden udgør børnearbejdet et vigtigt element i samfundsøkonomien.

Børnearbejdets historie er altså ikke et overstået kapitel, hverken i virkelighedens verden eller i historieskrivningens. Faktisk skabes en ny historiografi i disse år, med børn i rollerne som arbejdere i egen ret og med en interesse for tiden før den »store industrialisering« og tiden efter, nemlig det 20. århundrede, hvor mange har levet i troen på børnearbejdets forsvinden.

Katrina Honeyman's bog om *Parish Apprentices* tager afsæt i det dilemma, der fulgte med de første indvandningsbølger til byerne, primært London. Der var ikke nok arbejde, hverken for voksne eller børn, og alt for mange endte derfor på fattiggården, hvor der ikke var mange fremtidsudsigter. En tredjedel af alle fattige var i slutningen af 1700-tallet under 16 år, og da der samtidig opstod spinderier og tekstilfabrikker i det sydlige og mellemste England i egne, som var uden arbejdskraft, fødtes den nærliggende tanke blandt driftige folk i fattigvæsenets administration, at børnene kunne udskrives på langtidskontrakt til fabrikanterne. De fik dem som hovedregel gratis mod at betale kost, logi og elementær skolegang. Til gengæld fik de en senere voksen arbejdskraft, der havde lært at begå sig i den nye fabriksindustri, f.eks. at beskytte sig over for

farlige maskiner. Dermed havde de – nu voksne børn – sikret sig fremtidigt arbejde og mulighed for at forsørge sig selv.

Myndighederne kunne trække vejret lettet – i teorien. Praksis viser, at børnene ikke altid fik hverken kost eller skolegang, at de havde hjemve og stak af eller døde, og at de ikke altid var sikre på at få ansættelse som voksne. *Parish apprentices* har udgjort et mørkt kapitel i den engelske børnearbejdshistorie, idet historikerne især har hæftet sig ved, at der nærmest var tale om slavelignende forhold, og at børnene i højere grad blev udbyttet end oplært. Katrina Honeyman har sat sig for at ændre på dette billede, i den forstand at hun dels ønsker at se nærmere på, hvor børnene blev placeret, hvorfor, og hvad der skete med dem; dels prøver at nærme sig børnenes egen opfattelse af deres arbejds-situation. Studiet bygger på 70 forskellige tekstilfabrikker, hvoraf 40 havde børn ansat. Især for drengenes vedkommende kan man tale om en slags oplæring til fabriksarbejdet, hvorimod pigerne tit blev sat til forefaldende og husligt arbejde. Ofte er det blevet hævdet, bl.a. af E.P. Thompson, at de lokale myndigheder lod børnene i stikken. Honeymans undersøgelser viser, at mange sogne var opsatte på at sikre børnenes oplæring, skolegang og søndagsskoleundervisning, således at de ikke i længden kom til at ligge sognet til byrde. Børnene fordeler sig på dem, der klagede over kost og mishandling, og dem som, når fabriksinspektionen kom på besøg, ikke fandt, at forholdene var værre end på den fattiggård, de kom fra. Derimod var der sjældent klage over de 12 timer lange arbejdsdage. Men som Honeyman gør opmærksom på, kommer vi aldrig til at vide, hvordan det virkelig var. Børnenes stemmer gengives af andre, eller de toner frem i erindringens dunkle lys.

Også den svenske bog om *Barndom och arbete* bestræber sig på at se børn som arbejdere i egen ret – og på at se sagen fra deres side. Bogens udgangspunkt er efterkrigsårenes Sverige, hvor der var mange beskæftigelsesmuligheder for børn: i landbruget, og i byerne som bud-drenge eller babysittere eller som medhjælpere, når juleposten skulle uddeles. Helt frem til 1977 skulle alle mindreårige udstyres med en *arbetsbok*, i stil med ældre tiders skudsmål-bøger. Siden da er det gået ned ad bakke med børnearbejdet i Sverige, selv unge har i dag vanskeligt ved at finde et fritidsjob. Hvor 65 procent af de 16-19-årige havde arbejde i 1950, var tallet i 2000 nede på 15 procent.

Indførelsen af 9 års skolegang i løbet af 1960'erne – og i praksis 12 år med den nye gymnasieordning fra 1980'erne – har gjort skolen til den primære arbejdsplads. Med det nye fag, praktisk arbejdsorientering, også kaldet *pryo* [y for *yrkes-*], flyttede arbejdet ind i skolen, alt imens

det børnearbejde som reelt blev tilbage, bestod i salg af julehæfter og andre kommissionsvarer op mod juletid. Indtægterne fra salget går ikke længere til børnene, men til idrætsklubber eller klassekassen.

Efterkrigsårene har generelt været præget af en opfattelse af, at arbejdet ikke hører barndommen til – eller at det er et privat anliggende mellem forældre og børn. Senest blev det markeret med EU-harmoniseringslovgivning i 1990'erne, som hævede aldersgrænsen til 15 år, med mulighed for lettere arbejde ned til 13 år. Allerede i 1960'erne satte den svenske arbejdsstatistik 16 år som nedre grænse, og det er derfor vanskeligt at danne sig et reelt overblik over de kvantitative sider af udviklingen. Bogens forfattere har således i modsætning til Katrina Honeymann, der behandler en periode, hvor børnearbejdet var noget, man var stolt af, måttet gå mange omveje for at komme denne såkaldte »kulturelle blindhed« til livs. Det er blevet til studier af dispensationsansøgninger, børneblade, avisannoncer, elevstile, børnetegninger og ikke mindst af billeder af børn – og unge – i beskæftigelse. Især fotografierne er glimrende kilder til en tid, hvor det kompetente barn også var et arbejdende barn.

Det billede, som tegner sig, er en udvikling fra, at det arbejde, børn udførte, var synligt og værdsat, til i dag, hvor det er usynligt, og ofte snarere forventet end værd(i)sat. Forældre og lærere synes nemlig alle, at det er godt, børn arbejder og hjælper til derhjemme, det må bare ikke gå ud over skolen eller lektierne. Derfor overrasker det måske ikke, at adspurgte elever i 4.-7. klasse ser skolen som deres vigtigste arbejdsplads og ikke finder, at det at arbejde nødvendigvis er forbundet med at blive betalt for det. Børns arbejdsmæssige indsats er, konkluderer forfatterne, inspireret af nyere barndomssociologi, henvist til en marginaliseret og usynliggjort position. Helt i stil med kvinderne, som efter 2. Verdenskrig blev sendt hjem til familien. Der ligger en tone af beklagelse over fremstillingen, som egentlig er historievitenskaben fremmed, men som man som privatperson godt kan sympatisere med.

Begge bøger – deres forskellighed til trods – lægger op til refleksioner over, om der er behov for et anderledes arbejdsbegreb, når det handler om børn. Et klassisk begreb, som vægter løn og aftaleforhold, kan ikke rumme børn og slet ikke pigerne, som ofte ikke fik løn. Men heller ikke det forhold, at børns arbejde udføres lige så meget i privat som i offentligt regi eller i skolen, som det gør på arbejdsmarkedet, kan fanges op af et 'voksent' arbejdsbegreb. Begge undersøgelser bidrager endvidere til en diskussion af, hvad det vil sige, at skrive historien med børn i rollen som informanter, hvad enten det er dem, der tegner og

fortæller i velfærdsstatens Sverige; dem, der som voksne gengiver erindrede begivenheder; eller dem, der møder arbejdsgiverne med trods og flugt i England omkring 1800. Er det barnets perspektiv, som kommer frem – eller er det ikke snarere den voksne verdens udgave heraf? Undertegnede vil mene, at det er det sidste mere end det første, og at man gør klogt i at reflektere over forholdet mellem børns perspektiv og et barndomsperspektiv, især når man bevæger sig op i den nyeste historie, hvor kilder som stile, dagbøger og tegninger er produceret af børnene selv. Er disse autentiske udtryk for børns erfaringer – eller er de fortsat formidlet gennem den voksne verdens normer og værdier?

I begge bøger udfoldes således en række prisværdige og inspirerende bestræbelser på at skrive børnearbejdets historie på ny. En historie med børn i rollen som aktører – men også en historie, hvor børns bidrag til samfundsøkonomi og forandring synliggøres og tages alvorligt. Det har resulteret i helt ny viden, man kun kan blive klogere af at studere nærmere.

Ning de Coninck-Smith

STEEN ANDERSEN & KURT JACOBSEN: Foss. København 2008, Børsens Forlag. 516 sider. 399,95 kr.

Alexander Foss er en af dansk erhvervslivs store. Han blev født i Viborg i 1858 og døde i København i 1925 som 67-årig. Hans arbejdsområde og virkefelt var aldeles overvældende. Han var en af de tre medstiftere af F. L. Smidth & Co. og Aalborg Portland-Cement-Fabrik. Han var formand for Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i København samt Jernindustriens Sammenslutning, og knap havde han forladt disse poster, før han i 1911 lod han sig vælge til formandsposten for det nystiftede Industriråd, alt imens han var medlem af Arbejdsgiverforeningens ledelse. Ud over sin indsats som erhvervs- og organisationsmand var han politisk aktiv, først som medlem af borgerrepræsentationen i København og senere som medstifter af Det konservative Folkeparti og konservativt folketingsmedlem og efterfølgende landstingsmedlem. Det er nok ikke helt forkert, når det i en nekrolog blev skrevet, at han »sprængtes af sit mægtige arbejde«.

Steen Andersens og Kurt Jacobsens biografi over denne flittige og magtfulde mand har været en fornøjelse at læse. Den er velskrevet, præcis i sprog og ordvalg. Et portræt af en mand med et så omfat-